

СПОРІДНЕНІСТЬ УКРАЇНЦІВ В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження на науковому рівні систем спорідненості та системи термінів спорідненості розпочалися понад два століття тому з публікації праць Льюїса Генрі Моргана¹. Надалі даний напрямок етнології здобув велику кількість прихильників та виокремився у досить самостійну галузь – антропологію спорідненості. Європейські, американські та російські етнологи опублікували не одну сотню праць у даному напрямку, чого не можна сказати про вітчизняних науковців. За часів незалежної України дослідження систем спорідненості українців проводилося тільки епізодично і жодної спеціальної праці, присвяченої даній проблематиці, не було опубліковано.

Дане питання знайшло своє висвітлення будучи опосередкованим предметом дослідження істориків, етнографів та юристів звичаєво-правової культури українського народу. Адже неможливо висвітлити шлюбно-сімейне чи спадкове право, не з'ясувавши одне з ключових понять сім'ї, а саме зв'язки поміж її членами, їхнє поріднення на генетичній чи духовно-ритуальній основі.

Перш ніж окреслити основні праці, присвячені спорідненості, варто з'ясувати, що в сучасній науці мається на увазі під цим терміном. Споріднення, зв'язок між людьми, що обумовлений спільністю їх походження – однієї особи від іншої (пряма лінія спорідненості) або різних осіб від спільного пращура (бокові лінії спорідненості) – зазначає В. Попов в енциклопедичній статті. За його класифікацією, варто виділяти два основні види спорідненості: кровну, що обумовлена генетичною близькістю, та соціальну, санкціоновану суспільством систему родинних відносин за межами біологічної близькості².

Подібну, однак з деякими відмінностями, класифікацію спорідненості дає Гримич М. у статті "Методичні засади вивчення систем спорідненості". На її думку, принцип виділення типів та видів спорідненості має базуватися на функціональному підході. "Якщо родичі групуються навколо певної родини – то це можна вважати родинним типом спорідненості. Усередині родинного типу можна виділити сімейний вид (родичі гуртуються навколо нуклеарної сім'ї) і родинний вид (охоплює значне коло "кровних" родичів, свояків, кумів, родичів і кумів своїх кумів, похресників і т.п.). Якщо спорідненість виявляється у колі позародинному (для молоді "на вулиці"), навколо певної громади, братства, сестринства тощо, – то це будемо вважати громадським або власне соціальним типом спорідненості", – зазначає Гримич М., при цьому, виділяючи ритуальний тип, що на її думку, є проміжним між родинним і власне соціальним типами спорідненості. Якщо календарно-обрядовий вид спорідненості тягнє до власне соціальної (громадської) спорідненості, то родинно-обрядова спорідненість – до власне родинної³.

Наше дослідження ґрунтується на класифікації Гримич М., тож у даній статті буде розглянуто ті праці українських дослідників, які стосуються таких питань: а) кровної спорідненості і спадкового права; б) спорідненості за шлюбом та шлюбного права; в) соціальної спорідненості ("братства", молодіжні громади); г) ритуальної спорідненості.

Хоча в першій половині ХІХ століття і були зроблені певні кроки по збиранню та дослідженню народних обрядів, побуту та звичаєвого права традиційного українського суспільства, ґрунтовне та систематичне вивчення культури нашого народу розпочинається з розгортанням науково-дослідної роботи, що була проведена Російським географічним товариством, а конкретно Південно-Західним відділом під керівництвом українського науковця Чубинського П.

Розробивши та уклавши "Програму по збиранню народних юридичних звичаїв", він поклав початок дослідницькій роботі в даному напрямку. Саме його можна вважати засновником української антропології спорідненості.

У статті, якою Чубинський П. розпочинає шостий том "Праць..." великої уваги було приділено сімейній власності, ретельно розглянуто народно-юридичні звичаї сімейних відносин в комплексі: починаючи з шлюбної угоди та завершуючи поділами майна поміж родичами. Особливо цінними для нас є схеми та коментарі до них, які висвітлюють можливості вступу в шлюб родичів, що перебувають у певній кровній спорідненості чи свояцтві⁴.

В іншій своїй праці "Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии" автор не залишив поза увагою прав та обов'язків кожного з членів сім'ї в такому важливому питанні для кожної родини в традиційному українському суспільстві, як сімейний та спадковий розподіл майна: поміж батьком та синами, поміж матір'ю та синами, мачухою та пасинками, зятем та тестем, усиновителями та усиновленими, поміж братами та сестрами, поміж дядьками та племінниками, зятем та швагром та ін.⁵

1869 року у Кам'янець-Подільському вийшов перший випуск етнографічних матеріалів про Подільську губернію, зібраних Данильченком М. Керуючись програмами, наданими Російським географічним товариством, дослідник першу частину своїх матеріалів присвячує аналізу сімейного права, зазначаючи, що "Селянське православне населення вступає в шлюб, починаючи з шостої степені спорідненості, хоча намагається взагалі уникати родинних зв'язків поміж молодятами"⁶. Однак головну увагу він зосереджує на юридичних відносинах поміж членами родини: значення членів сім'ї за життя та після смерті батька, влада матері-дружини та матері-вдови, спадкування дітей та усиновлених та ін.⁷

Наступним кроком із збирання, дослідження та систематизації родинного і спадкового права стала робота, що була проведена Комісією по виучуванню історії Західно-Руського та Всеукраїнського права, яка працювала при Українській Академії Наук в другій половині 30-х років ХХ ст. Великої уваги було приділено розробці програм для збирання польового матеріалу. Найбільш цікавою для нас є "Програма до збирання звичаєвого права", складена Кристером А., яка, окрім питальника містить аналіз праць з даної проблематики за такою схемою: 1) загальні питання звичаєвого права; 2) право родинне; 3) право спадкове та ін.⁸ Сам питальник є досить розгалуженим, у ньому окремими пунктами розділу "Родинне право" розкриваються питання щодо: а) пасинків та пасербиць; б) засиновлених та придбаних дітей; в) приймацтва; г) влади в родині; д) становища окремого майна дітей; е) права на утримання (аліменти) батьками дітей; є) обов'язків опікуна. Друга частина – "Право спадкове" має стати у пригоді при з'ясуванні таких питань, як: хто належить до осіб, що мають право на спадщину? Яка різниця у спадкуванні сина та доньки? Яка система спадкування батьків за дітьми та подружжя одне за одним? Чи мають право на спадок пасинки та пасербиці, засиновлені та придбані діти, приймаки та інші родичі? та ін.⁹

Відповіді на теоретичні питання щодо співвідношення офіційного та звичаєвого права в даному аспекті дає інший дослідник Єзерський Є. Користуючись вироками "Земських Судових Комісій щодо виділів приймаків", він дійшов висновку, що "Не зважаючи на те, що звичай у окремих випадках суперечить чинному законодавству, у повсякденному житті застосовують саме його"¹⁰.

Ґрунтовне дослідження приймацтва було опубліковане в "Юридическом вестнике" Дашкевичем П. Поставивши перед собою за мету з'ясувати на яких саме засадах формується даний звичай, дослідник звертає нашу увагу на звичайну селянську сім'ю, запитуючи "На чому базується існування такої сім'ї – чи не на фізичній праці?"¹¹ Дашкевич П. виділяє 6 форм приймацтва, докладно аналізуючи кожну з них.

1898 році у Харкові побачив світ "Харьковский сборник", що становить ґрунтовну роботу по етнографії даного краю. Укладачі збірника не узагальнювали отриманої інформації для Харківської губернії в цілому, а подавали її з урахуванням регіональних особливостей кожного повіту і навіть села. Особливу цінність у даній праці становлять розділи, присвячені цивільному праву. Параграф "Право сімейне" розкриває питання, пов'язані зі вступом у шлюб: вік, згода батьків і, звичайно, ступені кровного споріднення та свояцтва, при котрих це стає можливим¹².

Окрім того, під редакцією Іванова В. вийшла праця "Спадщина", що дає відомості про принципи спадкування у селян Харківської губернії. "Я залишаю поза увагою моральний характер сімейних відносин через те, що вони не мають прямого відношення до спадкування". Так розпочинає він своє дослідження і тут же додає, що вихідним поняттям від якого варто відштовхуватися при аналізі спадкового права є "українська сім'я – артіль, спілка"¹³.

Ґрунтовне дослідження власності у звичаєво-правовій культурі українців (XIX – XX ст.) було проведено Гримич М. На основі розробленого матеріалу авторка опублікувала понад 20 статей та монографію "Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – на початку XX століття". Третій розділ "Сімейна власність і майнові звичаї в українській селянській родині" дає відповіді на такі питання: а) типи сімейної власності; б) поділ майна в українській селянській родині; в) аналіз рішень волосних судів і громадських урядів з питань сімейних та спадкових поділів¹⁴.

У 1936 році під редакцією Винникова І. за розпорядженням Академії Наук СРСР вийшла програма для збирання матеріалів з систем спорідненості та свояцтва. Дана програма була дещо однобокою, адже передбачалося зібрати матеріал лише по двом напрямам, виходячи з твердження, що "спорідненість буває двоякою: а) по крові та б) по шлюбу"¹⁵. Хоча варто відати належне упорядникам, які окрім питальника та методичних рекомендацій щодо збирання матеріалу, висвітлили основні принципи поділу на пряму та бокові лінії спорідненості, а також вмістили короткий історіографічний аналіз літератури з класифікації та способів вивчення систем спорідненості.

У 50-х роках XX століття важливою подією в історії українського мовознавства стали статті та монографія Бурячка А., що містять вичерпну інформацію про українські терміни спорідненості. Дане дослідження назв спорідненості (кровної) та свояцтва в історичному аспекті є актуальним не лише в лінгвістичному, а й в історико-етнографічному плані. Спираючись на звичаєве право, автор виділяє "спорідненість, що виражає взаємовідносини між особами, які за походженням зв'язані кров'ю, і свояцтво, або не кровне споріднення між особами, що перебувають у шлюбі"¹⁶.

Досліджуючи історичні типи сім'ї та процеси, пов'язані з формуванням української родини, український дослідник професор Пономарьов А. першим зазначив, що ключовим поняттям сім'ї є спорідненість, тобто зв'язок між людьми, зумовлений спільністю їхнього походження, що виникає на основі відношень шлюбу та поріднення¹⁷. В своїх працях він виділяє два види спорідненості: природну, визначену генетичною близькістю, і соціальну, що являє собою суспільно санкціоновану систему формування родинних відносин. Відповідно до розвитку суспільства та різних соціальних умов автор виділяє чотири історичних типи систем спорідненості, котрі суттєво відрізняються одна від одної. Австралійський (розмежування родичів по лінії батька та лінії матері), арабський (розрізнення родичів по прямій та бічній лініях), гаванський (диференціація за належність до певного покоління) та англійський, що протиставляє пряму лінію спорідненості бічним. Саме англійський тип спорідненості ми відносимо зараз до себе.

Гримич М. опублікувала дві статті, присвячені дослідженню соціальних зв'язків традиційного українського суспільства та зробила екскурс в історію дослідження української системи спорідненості¹⁸. В іншій своїй статті вона ставить найбільш актуальні питання для дослідників українського традиційного суспільства, а саме: до якої спорідненості зараховувати зведених дітей чоловіка і дружини? Чому існує назва "фіктивна" спорідненість? Як бути і що робити з ритуальною спорідненістю?¹⁹ Її доробок став першою ластівкою з часів незалежності України щодо вивчення систем спорідненості у традиційному українському суспільстві.

У кінці XIX – на початку XX століття не одне дослідження було присвячено парубочим та дівочим громадам²⁰. Однак всі вони розглядають це явище соціальної культури українців під кутом зору дозвілля молоді, не акцентуючи уваги на аспектах спорідненості. Тим не менше окремі питання, що стосуються ритуальних "братань" та імен споріднення поміж членами громади висвітлюються в праці Ястребова В. "Новые данные о союзах неженатой молодежи"²¹. "Форма взаємних звертань парубків відповідає природі їх товариських стосунків", – зазначає автор і додає, "вони називають одне одного "брат", "братуха", "сват", "кум". "Брати не родичі, а добрі товариші", – читаємо в етнографічних матеріалах зібраних в с. Нова-Збруївка²².

Дещо інший комплекс традицій та звичаїв у громадській свідомості і побуті українців був

пов'язаний з такими явищами, як побратимство (посестринство), хоча в їх основу також було покладено споріднення, що виникало між людьми внаслідок спільного здійснення певних обрядових дій. Звичаєм побратимства (посестринства) закріплювалися відносини дружби та взаємодопомоги.

Обряд побратимства був давнім звичаєм, що освячувався православною церквою. Існував і спеціальний чин "братотворення"²³. У витягу з метричної книги с. Протипоповки на Херсонщині за 1801 рік читаємо: "Мы ниже подписавшиеся даем от себя завещание перед Богом о том, что мы – братья", і далі "дабы любить друг друга, не взирая на напасти"²⁴. Важливе місце в обряді займав обмін святими іконами, хрестами. Окрім того, побратими обмінювалися подарунками з власного господарства наприклад, дрібною худобою, вуликами з бджолами чи ще чим-небудь.

Як правило, такі братські союзи поміж чоловіками укладалися в один із днів Великодніх свят, а ось між жінками та дівчатами на Зелені свята.

Жінки "сестрилися" подібно до чоловіків, обмінюючись подарунками зі свого господарства – рушники, полотно, хустки, дрібна птиця та ін.

Дещо по-іншому відбувалося "кумлення" поміж молодими дівчатами. Зібравшись великою громадою, на "кличальну неділю" дівчата, ставши в танок, "завивали берізку", тобто проходили парами під завиті берізки. Кумами (посестрами) ставали дівчата, які утворювали пару в танку. Під час обряду обмінювалися хустками, намистом²⁵. Надалі "покумленні" дівчата ставали наче рідні сестри та "звали одна одну: сестричко", – зазначено в описі вулиці у с. Попасній²⁶.

Чубинський П. в четвертому томі "Праць..." зібрав та проаналізував матеріал, що пов'язаний ще з одним видом спорідненості, а саме духовною, докладно висвітливши процес поріднення між кумами через ритуальні дії, що відбуваються під час таїнства хрещення²⁷.

Працюючи над вступною статтею до шостого тому "Праць...", Чубинський П. пише: "кум становиться родственником тому, у кого воспринял ребенка, а куме не более как товарищ" і зразу ж додає – "но если бы кум пожелал жениться на своей куме, то в таком случае брак этот не осуществился, потому что они покумались"²⁸. Таку ж інформацію отримуємо і від Данильченка М. з матеріалів, зібраних у Подільській губернії на 1869 рік.

А ось матеріали, що були зібрані в Харківській губернії на 40 років пізніше, говорять про те, що в одних повітах Харківської губернії кумівство як один з видів духовної спорідненості унеможлиблює укладення шлюбу поміж кумом і кумою, хресними батьками та похресником (Тарановський повіт), в інших не становить перепони для цього (Зароженський повіт), а в третіх встановлюється чітка градація між кумами, що хрестили дитя в церкві (їх вважаю за товаришів), та кумами (хрещеними дитини) і кумами (батьками похресника) визнають за найближчих родичів²⁹.

Готуючи до публікації працю "Культурные переживания", Сумцов М., проаналізувавши та використавши різноманітні джерела, дав відповіді щодо місця кумівства в системі спорідненості українського суспільства. Більш докладно дослідник зупиняється на відношенні громади до інтимних стосунків, які іноді виникають поміж кумами. Роблячи акцент на тому, що хоча такі стосунки зустрічалися не рідко, але завжди суворо засуджувалися громадою³⁰. Його слова підтверджують матеріали, зібрані дещо пізніше на Гуцульщині: "Є багато випадків, коли чоловік кличе до себе за кума любяся своєї жінки", таким чином унеможливаючи їхні подальші інтимні стосунки³¹.

Перші дослідження ритуального типу спорідненості також належать Чубинському П., який в четвертому томі "Праць..." вміщує матеріал, що розкриває родинний зв'язок повитухи (бабусі) та породіллі (онуки)³².

З кінця XIX століття провідну роль в дослідженнях з етнології починає відігравати Львівське наукове товариство імені Тараса Шевченка, при якому в 1898 році була створена Етнографічна комісія, що випускала в світ "Матеріали до україно-руської етнології". На сторінках збірника друкувався етнографічний матеріал, зібраний дослідниками традиційної української культури. Так, восьмий том "Матеріалів..."³³ повністю присвячений обрядам та звичаям пов'язаних з народженням та зростанням дитини. Етнографи докладно висвітлюють роль та місце "баби-повитухи" в житті родини під час родильно-хрестильного періоду, розкриваючи при цьому зв'язки ритуальної спорідненості, що виникає між повитухою (бабусею) та породіллею

(онукою). Окрім того, не обходять увагою і іншого типу духовного споріднення – кумівства, зупиняючись на всіх основних ритуалах, що виконують хресні батьки, залучаючи новонародженого до громади. Тема родин та хрестин ще не раз зустрічаються на сторінках "Матеріалів..."³⁴.

В 20-х роках ХХ століття проводив свою роботу по збиранню етнографічного матеріалу дослідник українського народного побуту, вірувань та юридичних звичаїв Василь Кравченко. Зібрані ним матеріали охоплюють цикл людського життя. Особливу цінність для вивчення систем спорідненості становлять його описи обов'язків та місця, яке посідає "баба-повитуха" в сім'ї породіллі. Також дослідник звертає нашу увагу на стосунки, що складаються між кумами та родиною похресника.

Малу частину зібраного етнографом матеріалу, а конкретніше записи, зроблені в селі Заб'їддя, було опубліковано в 1920 році³⁵. Але більшість записаної інформації зберігається в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України³⁶.

Гримич М. переконана, що зафіксоване вживання слова "баба", записане у с. Беги на Коростенщині українським етнографом Кравченком В., використовується саме як термін спорідненості, а не лише як соціонім³⁷, і на підтвердження додає, "не годиться бабувати у невістки бо з ними сваряться, а гріх сваритися бабі з онукою". Породілля та повитуха ставали онукою та бабусею.

Важкість у виділенні певних видів та типів спорідненості створює труднощі під час дослідження літератури та джерел. Буває досить проблематично провести чітке розмежування між сімейними та соціальними видами спорідненості. Тому вивчення систем споріднення у традиційному українському суспільстві має проходити синхронно, що дасть змогу ґрунтовного дослідження.

³⁴ Про Л.Г.Моргана і його теорії див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. В зв'язку з дослідженнями Л.Г.Моргана. М., 1976; Stern B. Lewis. Henry Morgan. Social Evolutionist. – Chicago, 1931; Косвен М. Л.Г. Морган. Жизнь и учение. // Труды научно-исследовательской ассоциации Института народов Севера ЦИК ССР. – Л., 1933. – Т. 1. – Вип. 4 – 5; Аверкієва Ю.П. Етнографические дневники Л.Г. Моргана. // С.Э. – 1991. – № 1; ee же. Л.Г.Морган и этнография США в XX веке. // В.И. – 1968. – № 7; ee же. История теории мысли в американской этнографии. – М., 1979 та ін.

³⁵ Попов В. Родство. // Народы и религии мира: Энциклопедия. – М., 1998. – С. 897.

³⁶ Гримич М. Методологічні засади вивчення систем спорідненості. // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – № 6. – С. 38.

³⁷ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленных на основе прилагаемых гражданских прошений. //Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел.– СПб., 1871. – Т. 6. – С. 39–40.

³⁸ Чубинський П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. // Записки императорского географического общества по отделу этнографии. – 1869. – № 2. – С. 679–715.

³⁹ Этнографические сведения о Подольской губернии. / Н.Данильченко. – Камянец-Подольский, 1869. – Вип. 1. – С. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Програми для збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України. //Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: за редакцією проф. А.Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925. – С. 102–119.

⁴² Там само. – С. 1–100.

⁴³ Єзерський Є. Про виділи приймаків за вирами Земських Судових Комісій Київщини. // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: за редакцією проф. А. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925. – С. 267.

- ¹¹ Дашкевич П. Гражданский обычай приемчества у крестьян Киевской губернии. // Юридический вестник. – К., 1887. – Т. XXV. – С. 539.
- ¹² Обычное право. // Харьковский сборник. – Харьков, 1898. – С. 9.
- ¹³ Иванов В. О правах наследования у крестьян Харьковского уезда. // Материалы для изучения обычного права в Харьковском уезде. – Харьков, 1898. – Вып. 2. – С. 3.
- ¹⁴ Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX– на початку XX століття. – К., 2004.
- ¹⁵ Винников И. Программа для сбора материалов по системам родства и свойства. – М., 1963.
- ¹⁶ Бурячок А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К., 1961.
- ¹⁷ Пономарьов А. Українська етнографія. – К., 1994; його ж. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996.
- ¹⁸ Гримич М. З історії української системи спорідненості. // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4.
- ¹⁹ Гримич М. Методологічні засади вивчення систем спорідненості. // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 6. – С. 38.
- ²⁰ Див.: Сироткін В. Побратимство і кумівство. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. / за ред. А. Пономарьова. – Опішне, 1999. – С. 364–372.; Пономарьов А. Традиції дошлюбного спілкування. – Там само. – С. 409–418.; Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правовий інститут. // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та Всеукраїнського права (Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. № 8). – К., 1928. – Вип. 2. та ін.
- ²¹ Ястребов В. Нові дані про союзи неодруженої молоді Півдня Росії. // Киевская старина. – 1896. – Кн. X. – С. 117.
- ²² Село Нова-Збруївка (Етнографічні матеріали). // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. – Одеса, 1925. – С. 258.
- ²³ Фотинский О. Побратимство и чин братотворення. – Житомир, 1890. – С. 3.
- ²⁴ Акт "побратимства" в церковній метриці. // Киевская старина. – 1887. – Т. 10. – С. 383.
- ²⁵ Гримич М. Зелені свята. // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 26.; Сироткін В. Побратимство і кумівство. Українці... Опішне, 1999. – С. 371.
- ²⁶ Вулиці в с. Попасній, Богучарського повіту. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 186.
- ²⁷ Труды... – СПб., 1871. – Т. 4.
- ²⁸ Там само. – Т. 6. – С. 41.
- ²⁹ Обычное право. // Харьковский сборник. – Харьков, 1898. – С. 9.
- ³⁰ Сумцов Н. К истории развития понятий народа о нравственном значении кумовства. // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 20.
- ³¹ Шекирик Денис П. Родини і христини на Гуцульщині. // Матеріали... – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 107.
- ³² Труды... – СПб., 1871. – Т. 4. – С. 7–11.
- ³³ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. // Матеріали... – Львів, 1906. – Т. 8.
- ³⁴ Онищук А. З народного життя Гуцулів: Родини і христини, та дитина до шостого року життя. // Матеріали... – Львів, 1912. – Т. 15; Шекирик Денис П. Родини та христини на Гуцульщині. // Матеріали... – Львів, 1918. – Т. 18.
- ³⁵ Кравченко В. Звичаї в селі Забріддя. – Житомир, 1920.
- ³⁶ Архів Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 15.
- ³⁷ Гримич М. Методологічні засади вивчення систем спорідненості. – С. 38.